

Вікторія Тімашова, старший науковий співробітник відділення організації наукової роботи та редакційно-видавничої діяльності Академії управління МВС

Формування світогляду миколи Костомарова з позицій державотворення

Розглянуто погляди видатного історика, науковця, письменника й поета Миколи Костомарова, окреслено етапи формування його політичного і громадського світогляду з позицій державотворення.

Ключові слова: світогляд, державотворення, Кирило-Мефодіївське братство, громадянське суспільство, державний устрій, Слов'янський союз.

Рассмотрены взгляды выдающегося историка, государственного деятеля, писателя и поэта Николая Костомарова, очерчены этапы формирования его политического и общественного мировоззрения с позиций государственного устройства.

Ключевые слова: мировоззрение, государственное устройство, Кирилло-Мефодиевское братство, государственность, Славянский союз.

У своїх спробах зрозуміти сучасне і знайти шляхи до кращого майбутнього люди завжди зверталися до минулого. Цей підхід залишається актуальним і для сьогодні, коли представники різних теоретичних та ідейно-політичних спрямувань з метою обґрунтування своїх позицій та критики супротивників все більше і більше вдаються до аналізу політичних і правових вчень минулого. Тому дуже нагальним є повернення до історичної спадщини й світогляду видатного українського сина Миколи Костомарова.

Метою статті є усвідомлення політико-правових ідей, теорій, поглядів М. Костомарова, що дозволить краще оцінити й передбачати перебіг сучасних суспільних процесів, виробити правильний політичний курс, уникнути помилок і суб'єктивних рішень.

М. Костомарова можна по праву вважати батьком української історіографії, талановитим описувачем долі нашого багатотраждального народу, видатним його діячем, одним з ідеологів національного відродження України. Він був прихильником слов'янського єднання, однак вважав, що слов'янське відродження має починатися з відродження кожної окремої слов'янської народності. Для піднесення культури цієї народності він працював більше як півстоліття на ниві науки, літератури, публіцистики. М. Костомаров обстоював самостійність української нації й окремішність українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням волелюбного демократичного духу українців. Учений розумів, що народ України більше обділений долею, ніж всі інші слов'янські народи, і всіма силами прагнув полегшити цю долю своїми працями. М. Костомаров поділяв бунтарські погляди свого друга Тараса Шевченка. Історик у Миколі Івановичу завжди був поряд із громадянином. Трагічним для Костомарова став 1847 рік. Разом із Миколою Гулаком, Василем Білозерським, Пантелеймоном Кулішем, Олександром Навроцьким, Опанасом Маркевичем і Тарасом Шевченком його арештували у справі Кирило-Мефодіївського товариства і протягом року тримали в Петропавлівській фортеці. У документах слідчої справи особливо крамольним названо рукопис «Книги буття». Жандарми характеризували цей текст не інакше, як «мерзенна річ», «мерзота», «злочинний рукопис», за написання якого авторуви один шлях - на шибеницю.

Про світогляд М. Костомарова, його соціально-політичну орієнтацію та історіософську концепцію можна судити з програмних документів Кирило-Мефодіївського братства - підготовлених ним «Книг буття українського народу» та «Статуту слов'янського товариства».

Усупереч діячам культури, які вважали, що серед усіх народів лише поляки zostались чистими перед Богом, тому їй повинні виконувати месіанську роль, усупереч Москві як «третьому Риму» Костомаров вважав праведним народом український. Із давніх народів до суспільного ідеалу (свободи), на його думку, не наблизилась ні євреї, ні греки. Перші відступилися від наказів Мойсеевих і виборних судів і задля царів були побиті сусідами, другі були погани (язичники), не знали єдиного Бога, і через це у них залишилося рабство, і кожний рабовласник був маленький цар. Давні вибрані людства мусили дати місце новим європейським народам, у тому числі й наймолодшому з племен - слов'янському.

Проте й слов'янські народи стали відбиватися від християнства і його заповітів. Польща стала країною найтяжчої неволі, бо панство там без жодного закону вішало і бивало своїх кріпаків. Москва утвердила в особі самодержавного царя-ідола і довершила великий гріх, знищила вільне новгородське народовладдя. Тільки один український народ не любив ні царя, ні панів, не знав по слову Христовому жодної помпи панської і коли міг утворити політичний лад по своїй подобі, то сформував козацтво, тобто «істее братство». Небезпечна дія політичних принципів старої України для сусідів спровокувала війни з нею Польщі та Москви. Політично Україна згинула, але репрезентовані нею політичні принципи переможуть: вони вже обізувалися в Польщі третейською Конституцією 1791 р., а в Москві - повстанням декабристів. Камінь, відкинутий будівничими, ляже «во главу угла» нової політичної споруди. Народ, «найменший в народах», позбавлений державної організації, стане зразком для багатших і зорганізованіших. «І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у сербів, ні у болгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янським» [1].

До останнього в «Статуті» зазначалось: «Приймаємо, що духовне і політичне сполучення слов'ян є істинне їх призначення, до якого вони прагнуть... Приймається, що кожне плем'я повинне мати правління народу і зберігати повну рівність співгромадян по їх народному християнському віросповіданню і стану». І

далі: «Товариство буде прагнути (старатися) раніше про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів, рівним чином про всемісне розповсюдження освіченості» [2].

Костомаров цілком виправдано виступив проти сучасної йому історіографії школи істориків державності, особливо російської, представники якої одні мимоволі, а інші навмисне абсолютизували принцип державності, перетворивши державу як таку в єдино істинно діючу історичну силу. «Вступаючи на кафедру, - писав Костомаров, - я поставив собі за мету в своїх лекціях висунути на перший план народне життя в усіх його детальних проявах... Я бачив, що держава ставала більш випадковим плодом завоювань, ніж необхідним наслідком географічних і етнографічних особливостей народного життя» [2]. На його думку, основним недоліком історичності школи державності є те, що її представники ковзають на поверхні життя минулого, не розкриваючи життя народних мас в усій повноті їх життєдіяльності: побуту, звичаїв, почуттів, прагнень.

Історія не зводиться до історії державності. Для історичного аналізу вихідним пунктом повинна бути не держава сама по собі, а здійснення людини в певній спільноті й асоціаціях, де людина не губиться і не блукає серед політичних надінститутів. В історичному процесі народ - не бездуховна маса, матеріал для держави, а жива стихія історії. Він є змістом, державність - це тільки форма, яка живиться діяльністю народу. Вивчаючи історію, треба насамперед вивчати історію народу, трудящих сіл і міст, їхнє духовне життя, яке постає вирішальним в історичному процесі. Водночас, зазначав М. Костомаров, саме правильне описання подробиць домашнього, юридичного, громадського побуту буде мертвим, якщо воно позбавлене живої душі народу, його надій, прагнень. Історик повинен ставити на перше місце діяльні сили людини, а не те, що нею створене.

М. Костомаров, спираючись саме на такі підходи до вивчення історії, уже в ранніх дослідженнях «Мысли об истории Малороссии» вперше в українській історіографії докладно з'ясував хід і сутність історії України, пов'язаних із культурним і духовним життям народу, що знайшло свій відбиток в програмних документах Кирило-Мефодіївського братства. Пізніше, повертаючись до цього питання, в працях «Правда москвичам про Русь», «Дві руські народності» він дає розгорнуте епічне полотно руху історичного процесу України. У відповідь на відношення російського самодержавства і його ідеологів до українського народу як до грішного, нижчого, що не має своєї оригінальності, елементу російського народу, М. Костомаров доводить, що український народ має свою історію, мову, культуру, психологію. Обґрунтовуючи оригінальний погляд на розвиток Київської Русі, він, не заперечуючи єдності слов'янських народів, показав, що етнічна спільність народностей не є одвічною і незмінною категорією, а постає постійно змінним організмом. Усі розмови про особливу етнічну чистоту та однорідність південно-руських та інших народностей позбавлені сенсу.

Формування державності завжди відбувалося так, що сильніша народність пригнічувала слабші, намагалася підкорити, а іноді асимілювати їх. Тому жодна держава в світі, в тому числі й Російська імперія, не складала однієї народності, і навряд чи є народ, в якому не можна було б виявити нинішнє й минуле існування складних частин, які володіють своєю самобутністю. Це стосується й українського народу, його місця і положення в Російській імперії. Доводячи самобутність українського народу, його культури і світогляду, М. Костомаров пов'язував це з такими рисами українського народу, як індивідуалізм, схилення до ідеалізму, глибока релігійність, демократизм, замилювання свободою, нехоть до сильної влади. Упродовж життя він обстоював самобутність українського народу, його право на гідне існування, підняття та розвиток національної культури, його рідної мови. Важливішим чинником піднесення національної самосвідомості, розвитку духовної культури свого народу вважав розвиток освіти, науки з повсемісним викладанням їх здобутків українською мовою. «Поки на південно-руській мові не будуть повідомлюватися знання, - писав М. Костомаров, - доки ця мова не зробиться провідником загальної освіти, до того часу всі наші писання на цій мові - блискучий пустощі, і потомки назвуть їх результатом примхи, бажання для забави переодіватися із сюртука в свитку і припишуть їх більш моді на народність, ніж любов до народу» [3].

Розв'язання національного питання М. Костомаров вбачав у децентралізації Російської імперії, становленні федеративних засад у взаємовідносинах між народами Росії, де кожному народові буде гарантоване право мати свій народний уряд, рівності громадян незалежно від віросповідання, походження й суспільного положення. У відозві «Брати українці», «Книзі буття» основним кредо поставало: «...авторитаризм і класовий лад мусять бути знищені! Царизм і авторитаризм викривляють життя суспільства в самих основах, і суспільство не може відродитись, поки не звільниться від них». Саме авторитаризмові він і протиставляв єдність і спільність народів у федеративно-демократичній організації суспільства, принцип рівності всіх багатств при збереженні приватної власності, знищення класів і злиття народу в єдине ціле, в єдину сім'ю. «Поza нашою волею, - писав М. Костомаров в «Автобіографії», - став нам уявлятися федеративний лад як сама щаслива течія суспільного життя слов'янських націй. Ми стали уявляти всі слов'янські народи, з'єднані між собою у федерацію, подібно древнім грецьким республікам або Сполученим Штатам Північної Америки, з тим, що все знаходиться в тісному зв'язку між собою, але кожне зберігає свято свою окрему автономію» [3].

Звичайно, на той час ідея федеративного устрою держави була не новою для соціально-політичної та філософської думки Західної Європи, з якою Костомаров був обізнаний. З її проповіддю виступав І. Кант, який обстоював добровільний союз «федерації всіх держав», де гарантоване право всім членам суспільства. Перейшовши від Канта до романтиків, ідея союзу народів, всезагальної держави як всезагальної форми творчості, за якою кожний народ має право на територію, яку він займає, і тому не повинен потерпати від загрози насильства з боку пришельців, захищали Фіхте, Шеллінг, вплив яких на українську інтелігенцію був значним. Переваги федеративного устрою значною мірою демонстрували Сполучені Штати Америки, що не могли не враховувати братчики. Однак Костомаров, вірний своїй історіософській концепції, не обмежувався зовнішнім впливом указаних ідей, а шукав їх реальні витoki в народному житті свого народу.

Обґрунтування федеративної організації державності М. Костомаров знаходив в історії Київської Русі, її удільно-вічовій системі, яка тяжіє не стільки до єдинодержавності, скільки до федеративних засад, на основі яких формувалась державно-адміністративна структура, що впливала із суті становища слов'янських народів, їх життя. «Удільність», з погляду Костомарова, це такий лад, при якому самобутні частинки разом утворюють одне державне тіло. Найповніше переваги такого устрою проявились в Україні тоді, коли замість довільних князівств почали виступати самобутні землі за природним поділом. За конкретних умов розбудови своєї державності Україна завжди прагнула саме до такої форми державного устрою, який виробився в організації українського козацтва.

Відаючи собі звіт в тому, що впродовж довгої історії в Україні не було повного прояву федералізму, Костомаров все-таки вважав за потрібне розвиток українського народу пов'язувати саме з такою формою організації в майбутньому, фіксує це в програмних документах братства. «У майбутньому Слов'янському союзі, в який ми віримо і до якого сподіваємося, - зазначалося в них, - наша південна Русь повинна становити одну державну цілість на всьому просторі, де народ говорить українською мовою, зберігаючи єдність (з Росією), засновану не на згубній, мертвій централізації, але на ясній свідомості рівноправності своєї власної користі... то ж ні росіяни, ні поляки не вважають своїми землі, заселені нашим народом». При цьому М. Костомаров постійно підкреслював, що визнання за народом його окремішності, права своєї особливості при всезагальній і особливій свободі не призводить до ворожнечі між народами, до «відокремленості».

Отже, виходячи з поглядів М. Костомарова, якщо державне начало буде дотримуватися взаємоповаги до народностей, ставитися до них не як до другорядних, підпорядкованих, нижчих, вище яких є пануюча народність, а як до самобутніх, самоправних, тоді не може бути ні незадоволення до держави, ні ворожості до інших, разом з'єднаних народностей.

Список використаних джерел

1. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом Академічної комісії української історіографії / за ред. акад. М. Грушевського. - К., 1928. - С. 137.
2. Костомаров М. І. Моє українофільство в «Кудеяре» // Киевский телеграф. - 1875. - № 85. - Цит. за виданням: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. - К., 1928. - С. 249.
3. Подорожний Н. Из памятной книжки (Воспоминание о Н. И. Костомарове) // Киевская старина. - 1895. - № 4. - С. 20.